

Сергій Білошицький

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОБГРУНТУВАННЯ
УНІВЕРСАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ
ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ

Аналізуються провідні теорії ліберально-демократичної трансформації сучасних суспільств; виявляються їх можливі хиби та протиріччя. Автор доходить висновку, що дотепер суспільствознавці не змогли запропонувати науковій теорії, яка б була здатною пояснити сучасні успіхи ліберальної демократії не як частковість, а як тотальну тенденцію, що володіє універсальною перспективою для всього людства. В цьому питанні сучасна політична наука, що сформувалася в умовах «холодної війни»,

залишається надто заідеологізованою і схильною до створення спекулятивних побудов.

Sergiy Biloshytskiy. Methodological problems of the universal character substantiation of liberal democratic transformation of modern societies. The article presents analysis of leading theories of modern societies' liberal-democratic transformations and their potential faults and contradictions are pointed out. The author comes to the conclusion that up to now the social science has been unable to suggest a scientific theory that could explain liberal democracy's contemporary successes not as a particular case but as a total tendency that has a universal perspective for the whole mankind. In this question, modern political science that was formed during the «cold war» remains too ideologized and is apt to create speculative constructions.

Українське суспільство гостро потребує вироблення адекватного уявлення про ресурси, проблеми та перспективи розвитку ліберально-демократичної доктрини, яка останні десятиліття виступала домінуючим фактором трансформації політичної організації провідних країн світу. Суспільна наука має сприяти розробці принципово нового підходу до усвідомлення ролі і місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку та визначення в ньому місця України.

У рамках комплексного дослідження феномена ліберальної демократії важливо встановити рівень адекватності існуючих методологічних підходів до проблем обґрунтування універсального характеру ліберально-демократичних трансформацій сучасних суспільств.

У загальному вигляді проблема полягає в тому, що поширення ліберально-демократичних практик пояснюється і легітимізується провідними західними політиками і суспільствознавцями не лише з огляду на міру їх ефективності, а й на певну особливу місію ліберальної демократії в сучасному світі. Зокрема, акцент робиться на універсальність, невідворотність і безальтернативність цього політичного режиму в сучасних умовах. У той же час подібні твердження, на наше переконання, відзначаються значними ідеологічними спрощеннями і не витримують випробування сучасними методами наукового пізнання.

Деякі аспекти цієї проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як Ф. Хайек, Б. Гаврилишин, Дж. Гелбрейт, О. Тоффлер, Дж. Сорос, Л. Туроу, Т. Фрідман, Ф. Фукуяма, В. Хаттон, І. Валлерстайн, С. Гантінгтон, М. Ротбард, А. Пшевор-

ський, М. Делягін, О. Панарін, О. Зинов'єв, В. Іноземцев, С. Удовік та інші, однак вказані дослідники прагнули репрезентувати власні бачення причин сучасного успіху ліберально-демократичних трансформацій, уникаючи широкого науково-критичного погляду на стан проблеми в цілому.

Таким чином, завдання статті — проаналізувати сучасні провідні теорії ліберально-демократичної трансформації; «опротестувати» їх за допомогою методів наукового пізнання, виявити їх можливі хиби та протиріччя; запропонувати напрями вдосконалення цих теорій.

Останнє десятиліття ХХ ст. стало свідком потужного сплеску ліберально-демократичних трансформацій суспільств, які до того ж були складовими частинами СРСР, входили до блоку країн світової соціалістичної системи або належали до країн «третього світу». Згідно з даними міжнародної правозахисної організації «Freedom House», якщо в 1990 р. 69 країн світу мали змогу називатися ліберальними демократіями, то в 2005 р. таких країн стало вже 129 зі 190 визнаних до цього часу ООН¹.

Більш того, ряд суспільствознавців заявили про повну й остаточну перемогу цього політичного режиму. Так, французький суспільствознавець Ж.-Ф. Ревель оголосив, що боротьба демократії і тоталітаризму, яка тривала зі змінним успіхом протягом останніх двох століть, нарешті розв'язалася після падіння комунізму: «Руйнація тоталітаризму припинила всі дебати, позбавила нас будь-якого вибору. Досить божевілля: ми приречені урядувати згідно з правилами ліберальної демократії»². Його американський колега Ф. Фукуяма дійшов висновку, що встановлення ліберальної демократії ставить крапку в політичному розвитку держави як способі суспільної самоорганізації. Досягнення ліберальної демократії, на думку політолога, роблять її «кінцевим пунктом ідеологічної еволюції людства» й «остаточною формою правління в людському суспільстві», яка позбувається своїх основних опонентів — спадкоємної монархії, фашизму і комунізму³.

Тотальний масштаб виникнення нових ліберальних демократій дозволив ряду дослідників дійти висновку, що процес їхнього утворення має не тільки добровільний, а, можливо, і примусовий характер, що може бути викликано обставинами нового світового порядку. Відомий британський політолог М. Алмонд заявив, що в урядів сучасних країн, «незважаючи на всі розмови про «важкий вибір», — будь-які альтернативи (*крім ліберально-демократичного*

шляху — Авт.) є під заборонаю. Ані архітектори «вашингтонської угоди», ані ЄС не потерплять «відхилень від лінії партії»⁴. А французький соціолог Ж.-К. Гійєбо виявив, що сьогодні політичний лібералізм пред'являє права на встановлення якоїсь диктатури, що «претендує на остаточне розв'язання у глобальному масштабі питань прогресу й емансипації з позиції свого універсалізму»⁵.

Однак, незважаючи на надзвичайно сприятливі для ліберальної демократії тенденції розвитку, питання про ресурси і перспективи цього політичного режиму залишається відкритим. Як справедливо зауважив Л. Туроу, «демократія ще не є видом, що вижив у боротьбі за існування. У сенсі загального голосування їй менше ста років»⁶. І дійсно, попередники ліберальної демократії — античні демократії Афін і Риму проіснували лише кілька десятиліть, а найбільш успішна — сучасна демократія США, за влучним висловом політолога Р. Коена, з історичної точки зору, «у свої жалюгідні 232 роки — усього лише підліток»⁷. Крім того, С.Гантінгтон наполягає на тому, що «історія не є односпрямованою». Після кожної відомої за останні два сторіччя хвилі демократизації відбувалося відкочування, за часів якого деякі країни, що зробили колись перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління. І хоча «у певному сенсі хвилі демократизації і відкоти укладаються в схему «два кроки вперед — крок назад», робити висновки про збереження позитивної динаміки поширення ліберальної демократії надалі вчений призиває не поспішати»⁸.

Ф. Фукуяма, обґрунтовуючи свою теорію щодо незворотності встановлення ліберально-демократичної форми правління, нібито використовує методологічну матрицю Г. Гегеля, який, на його думку, вважав, що «еволюція людських суспільств не нескінченна; вона зупиниться, коли людство досягне тієї форми суспільного устрою, що задовольнить його найглибші й фундаментальні сподівання», тобто ліберальної демократії. Це означає, що «більше не буде прогресу в розвитку принципів та інститутів суспільного устрою, оскільки всі головні питання будуть вирішені»⁹.

Однак саме така інтерпретація поглядів Г. Гегеля викликає великі сумніви в середовищі професійних філософів. Проблема полягає в тому, що філософська спадщина німецького мислителя містить у собі як учення про діалектичний метод, що має безумовну науково-методологічну цінність, так і метафізичну систему, що відображає світоглядні орієнтири автора, який був захоплений теологічною суб'єктивністю. Надалі обидві частини вчення

Г. Гегеля виявили свою суперечливість. Діалектичний метод припускав нескінченне становлення буття, а метафізична система встановила принципову можливість завершеності світу.

Центральний елемент логіко-онтологічного вчення німецького філософа (викладеного в «Енциклопедії філософських наук» і «Науці логіці») — теорія про діалектичне зняття припускає, що «становлення містить у собі буття і ніщо, і містить їх таким чином, що вони сповна переходять одне в одного і взаємно змінюють одне одного». Становлення, таким чином, за Г. Гегелем, «виявляється невтримним рухом», оскільки «буття і ніщо зникають у становленні, а лише це зникнення і становить поняття становлення»¹⁰. Іншими словами, становлення нескінченне.

У той же час у ряді більш пізніх робіт («Філософія права», «Лекції з історії філософії», «Лекції з філософії історії») Г. Гегель стверджує, що соціальні системи еволюціонують у напрямі зростання ступеня раціональності, а це дозволяє людям домогтися більш адекватного самопізнання. При цьому самі люди виступають лише як засіб (інструмент) самопізнання «світового духу» («абсолюту»), котрий являє собою якийсь безособовий духовний початок, що існував до виникнення суспільства. Вводячи в свою філософську систему теологічне поняття «абсолют», Г. Гегель встановлює за мету історії досягнення високого рівня самопізнання «світового духу» через пізнання людиною своєї тотожності з «абсолютом» та інституціалізації результатів цього пізнання у вигляді встановлення держави і права, які поважають економічні й політичні права своїх громадян¹¹.

Як відзначають норвезькі філософи Г. Скірбекк і Н. Гілье, готовність Г. Гегеля знайти «кінець історії» у вигляді «великого всеосяжного синтезу, при якому ніщо не втрачається (*мається на увазі позитивний досвід минулого — Авт.*), перетворить всю теорію діалектичного зняття в щось абстрактне і спекулятивне, подібне до добросердної надії на те, що, «зрештою, все буде добре»¹².

Таким чином, Г. Гегель, міркуючи про вектор становлення світової історії, розв'язав це завдання в рамках релігійного, а не наукового дискурсу, а це ставить під сумнів науковість методології самого Ф. Фукуями, що використав ім'я німецького філософа для легітимації своїх інтелектуальних побудов. Фактично, американський політолог вибірково використав спадщину Г. Гегеля, акцентувавши увагу не на об'єктивованому діалектичному методі вченого, а на його суб'єктивованому релігійно-філософському «символі віри».

Цей результат дозволяє нам стверджувати, що дотепер вчені-суспільствознавці не змогли запропонувати строго наукової теорії, що пояснює сучасні успіхи ліберальної демократії не як частковість, а як тотальну тенденцію, що володіє універсальною перспективою для всього людства. З огляду на те, що протягом більшої частини ХХ ст. характер вивчення феномена ліберальної демократії залежав багато в чому від завдань «холодної війни», сучасна політична наука залишається заідеологізованою і тяжіє до створення спекулятивних побудов, що спираються на ліберально-демократичну аксіоматику (яка виходить із того, що: прагнення до демократії й волі іманентно властиве індивідові й суспільству; воно обов'язково виявить свою реалізацію у встановленні політичного режиму, чужого до інтересів громадян; цей режим має високу функціональну ефективність і здатність гармонізувати відносини в суспільстві¹³).

При цьому, відзначає ізраїльський політолог А. Гат, у сучасних дослідженнях, присвячених тріумфу ліберальної демократії в минулому сторіччі, ігнорується той факт, що падіння основних опонентів «вільного світу» — фашизму й комунізму відбулося не внаслідок специфічних переваг самої ліберальної демократії, а через те, що США мали колосальну ресурсну перевагу, порівняно зі своїми геополітичними (і заодно формаційними) опонентами — Японією, Німеччиною та СРСР. Без цих ресурсів ліберальна демократія могла б у ХХ ст. зійти з історичної арени, а не зазнавати небаченого підйому. Однак, відзначає вчений, сьогодні в експертного співтовариства «виникає спокуса приписати такий результат подій особливим властивостям і внутрішнім перевагам ліберальної демократії ... та виступати прихильниками лінійної теорії розвитку»¹⁴.

Французький мислитель П. Розанваллон дійшов висновку, що саме американська правляча еліта приклала руку до сакралізації демократичних ідей шляхом перетворення демократії на «моральну догму», або «релігію». Як наслідок, американська інтерпретація демократії страждає «абстрактизацією, запереченням її соціальної динаміки, дисимуляцією її труднощів... очищенням її від радикальних питань і рятуванням від свого вибухового потенціалу». На думку француза, сьогодні тільки європейська наука здатна тверезо міркувати про проблеми і перспективи демократії¹⁵. Його британський колега С. Дженкінс також висловлює тривогу з приводу того, що в сучасному світі «демократія перетворилася на нове християнство... на нову віру західної цивілізації... на нове загальноприйняте обличчя духу хрестових походів»¹⁶.

Такий стан справ фактично перетворює наукове співтовариство в джерело легітимації сучасних політичних практик, за якими реально постають інтереси правлячого істеблішменту. Одночасно така позиція робить досить уразливою легітимність ліберальних демократій, оскільки вимагає, щоб практика функціонування цих режимів дійсно демонструвала високу ефективність розв'язання проблем, що стоять перед суспільством, орієнтацію на досягнення загального добробуту й повагу до думок та інтересів окремих громадян, а головне — свою універсальність у просторі і часі. У протилежному разі ліберальну демократію може спіткати доля її попередників: монархії, фашизму та комунізму, які, досягнувши значних результатів у самоствердженні, почали накопичувати внутрішні протиріччя, знижувати ефективність і втрачати соціальну базу підтримки.

Більше того, принципова можливість чи навіть незворотність саме такого ходу речей безпосередньо виникає з логіки діалектики (звільненої від гегелівського і марксистського месіанства). Аналогічні результати дає використання сінергетичного методу, який скептично ставиться до раціональності людських суспільств як джерела їхнього розвитку. Як стверджує засновник сінергетики І. Пригожин, якщо простежити траєкторію еволюції соціальної системи, може виявитися, що в якихось ситуаціях ця траєкторія стає дедалі менш стійкою і розпадається на безліч нових траєкторій (*цей стан називається біфуркацією*. — Авт.). При цьому, якою із цих гілок далі розвиватиметься система, угадати неможливо. «Коли система, еволюціонуючи, досягає крапки біфуркації, детерміністичний опис стає непридатним... Перехід через біфуркацію — такий же випадковий процес, як кидання монети»¹⁷. Наприклад, учений констатує, що в майбутньому зі зростанням народонаселення планети «підвищується ймовірність нелінійних мікрофлуктуацій, пов'язаних з індивідуальною свободою вибору, оскільки збільшується кількість гравців. З іншого боку, оскільки люди стають усе більш об'єднані мережами, може з'явитися й зворотний ефект: імперативи об'єднаного колективу придушуть індивідуальну свободу вибору»¹⁸.

З подібною точкою зору солідарний і британський соціолог Е. Хобсбаум, який дійшов висновку, що перевірки історією не витримує «ані телеологія, будь вона марксистською чи немарксистською, ані будь-яка інша теорія, що заснована на односпрямованому й одноманітному розвитку всього світу». На його думку, «і еволюційна теорія, і практика ХХ сторіччя показали, що в еволюції немає

конкретного напрямку, який дозволив би людині пророкувати її соціальні, культурні й політичні наслідки». Тому спробу офіційної західної науки довести, що ліберальна демократія «покликана завоювати весь світ і не підлягає ані історичним трансформаціям, ані впливу часу», він назвав «останньою утопією ХХ сторіччя» і призвав наукове співтовариство до прояву історичного реалізму¹⁹.

Таким чином, у рамках як діалектичного, так і сінергетичного методів теорія «кінця історії» не витримує суворої наукової критики і, відповідно, ліберально-демократична модель розвитку сучасних суспільств не може розглядатися як вічна і безальтернативна. Більше того, ряд дослідників уже зараз виявляють тенденції, що підривають у перспективі життєстійкість, ефективність, універсальність і демократичність цієї моделі й тим самим знижують рівень її легітимності в очах суспільства. Наприклад, група суспільствознавців виражає сумнів у функціональності ліберальної демократії в сучасних умовах взагалі, вважаючи, що її історична місія руйнації тоталітарних і авторитарних режимів уже виконана.

На думку О. Зінов'єва, ліберальна демократія зіграла свою роль «знаряддя західного світу» в його боротьбі зі світом комуністичним у «холодній війні». Після руйнування СРСР планета стала «однодержавною», або «однополюсною». І досить недешевий для правлячих еліт режим ліберальної демократії став непотрібним у новому світі, навіть більше того — небажаним через гегемоністські устремління цих еліт²⁰. Тепер, відзначає соціолог, «почалося стрімке падіння демократії на всіх рівнях і у всіх сферах життя людства... у самому повсякденному способі життя людей, включаючи політичну й ідеологічну сфери та сферу «громадянського суспільства»²¹.

Інший російський дослідник, В. Іноземцев, ставить під сумнів довгострокову стійкість ліберальної демократії, вважаючи, що вона «не вважається якоюсь стабільною соціальною формою», а «є, скоріше, руйнівником будь-яких стійких форм, джерелом безперервних змін у суспільстві й у житті людей, що його складають». Демократія, відзначає він, була безумовно прогресивним явищем у ті часи, коли протягом сторіч вона розкиувала авторитарні режими, однак вона «зовсім не обов'язково повинна залишатися такою й після досягнення вершин свого розвитку»²².

Класична форма загальної ліберальної демократії, на думку В. Іноземцева, свою історичну місію виконала, і тепер перед західними суспільствами стоїть завдання її модернізації, для чого «необхідно глибоко осмислити питання про те, від яких елементів

ліберальної доктрини варто відмовитися, які — зберегти, а які, більше того, — розвинути й удосконалити». Сам учений припускає, що подальший розвиток західних суспільств приведе до зниження рівня демократизму й становлення певного типу елітаристського (мерітократичного) правління, що припускає формування політичного класу не шляхом всенародних виборів, а «шляхом «природного добору» у середовищі інтелектуалів і різного роду експертів»²³.

Такий підхід знаходить відгук і в американського соціолога З. Баумана, котрий відзначає, що демократія не тільки не припускає стабільності й незмінності соціальних інститутів, але, навпаки, постійно піддає їх випробуванням. Він погоджується із твердженням, що «демократія являє собою не інститут, а насамперед антиінституціональну силу», і наполягає на тому, що «демократія виражає себе в безперервній і безжалісній критиці інститутів; це анархічний і руйнівний елемент, вбудований усередину політичної системи; за самою своєю суттю — це сила незгоди й змін». На думку соціолога, подальша еволюція демократичних систем буде припускати придушення владою спонтанної активності громадян, з одного боку, і відмову громадян від права на свободу в обмін на безпеку і комфорт — з іншої. «В обох випадках, — відзначає З. Бауман, — результат різке однаковий: ослаблення демократичних важелів, все більша нездатність до політичних дій, масовий відхід від політики й відповідального громадянства»²⁴.

У публіцистичній формі цю саму тезу виклав американський політичний аналітик Н. Мейлер, заявивши, що «демократія не є природним станом людського суспільства», а, скоріше, навпаки — «громадянам доводиться прикладати багато зусиль лише для того, щоб її зберегти». Демократія не самовідтворюється, відзначає він, і як тільки суспільство, за різних причин, відходить від боротьби за свої політичні права, демократія зникає²⁵.

Таким чином, можна зробити наступні висновки й припущення:

– Унаслідок перемоги Заходу в «холодній війні» на величезних дезінтегрованих пострадянських просторах і територіях країн «третього світу» були проголошені десятки нових ліберальних демократій. За найбільш оптимістичними оцінками, на початку ХХ ст. ліберальними демократіями вважалися більше 2/3 всіх держав світу. В цій ситуації група провідних західних суспільствознавців заявили про повну і остаточну перемогу цього політичного режиму в історичній перспективі.

– Незважаючи на це, питання про ресурси і перспективи ліберально-демократичної трансформації політичних режимів залишається відкритим. Дотепер вчені-суспільствознавці не змогли запропонувати строгу наукову теорію, що пояснює сучасні успіхи ліберальної демократії не як частковість, а як тотальну тенденцію, що володіє універсальною перспективою для всього людства. Можна припустити, що в цьому питанні сучасна політична наука, що сформувалася в умовах «холодної війни», залишається надто ідеологізованою і тяжіє до створення спекулятивних побудов.

– Міфологізація ліберальної демократії, викликана логікою «холодної війни», у перспективі створює проблему для підтримки високого рівня її легітимності. Для цього вона повинна демонструвати високу ефективність розв'язання проблем, що стоять перед суспільством, а головне — свою універсальність у просторі і часі. У протилежному разі ліберальну демократію може спіткати доля її попередників — фашизму та комунізму, які внаслідок нагромадження внутрішніх протиріч стали знижувати ефективність і втрачати соціальну базу підтримки.

– Ціла низка сучасних досліджень свідчить: використання строгих наукових методів пізнання (серед яких — діалектичний і синергетичний методи) не підтверджують популярної в західній політології тези про те, що ліберально-демократична модель трансформації сучасних суспільств не може розглядатися як вічна й безальтернативна. Більше того, ряд дослідників уже нині виявляють тенденції, що підривають у перспективі життєстійкість, ефективність і універсальність цієї моделі, а відповідно, послаблюють її легітимність в очах суспільства.

– Одним із можливих факторів ослаблення ролі ліберальної демократії може виявитися функціональна вичерпність її історичної місії. Обставини розквіту цього політичного режиму дозволяють припускати, що він був багато в чому зумовлений завданнями західного світу для ослаблення тоталітарних і авторитарних режимів, що протистояли експансіонізму Заходу. Надалі ліберальна демократія може привести до дестабілізації самих демократичних суспільств і тому може бути демонтована самими правлячими елітами.

¹ *Edwards Fred*. Democracy and its discontents // Toronto Star. — 2005. — 23 June.

² *Ревель Ж.-Ф.* Відживлення демократії / Переклад з фр. — К.: СП «Часопис «Критика», 2004. — С. 452.

³ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. М.Б. Левина. — М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. — С. 8.

⁴ *Almond Mark*. Truth in the free market // *The Guardian*. — 2006. — 21 September.

⁵ *Guillebaud Jean-Claude*. L'Occident? Un monde clos sur lui-meme // *Le Monde*. — 2006. — 17 février.

⁶ *Турой Л. К.* Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир / Пер. с англ. А. И. Федорова. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. — С. 124.

⁷ *Cohen Roger*. America's Riveting Democracy // *The New York Times*. — 2008. — 31 January.

⁸ *Гантінгтон Семюел*. Три хвилі демократизації // *Демократія: Антологія* / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 575, 582.

⁹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек... — С. 9.

¹⁰ *Гегель Г. В. Ф.* Категории и законы диалектики // *Антология мировой философии*. В 4-х т. — Т. 3. Буржуазная философия конца XVIII в. — первых двух третей XIX в. / Под ред. Н. С Нарского. — М.: Мысль, 1971. — С. 306.

¹¹ *Гегель Г. В. Ф.* Философия права / Пер. с нем.; Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. — М.: Мысль, 1990. — С. 322–323.

¹² *Скирбекк Г., Гилье Н.* История философии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Пер. с англ. В. И. Кузнецова; Под ред. С. Б. Крымского. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. — С. 522.

¹³ «Учиться демократии, чтобы жить в демократическом государстве». Проект международной рамочной программы (International Framework for Education in Democracy), разработанный в Центре гражданского образования в Калабасасе, Калифорния (CCE). — Сайт «Учительская газета». — <http://www.ug.ru/01.13/pg3.htm>.

¹⁴ *Gat Azar*. The return of Authoritarian Capitalists // *The International Herald Tribune*. — 2007. — 14 June.

¹⁵ *Rosanvallon Pierre*. Europe — Etats-Unis: les deux universalismes // *Le Monde*. — 2005. — 22 février.

¹⁶ *Jenkins Simon*. Democracy is ill served by its self-appointed guardians // *The Guardian*. — 2008. — 5 March.

¹⁷ *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / Пер. с англ. — Изд. 4-е, стереотипное. — М.: Эдиториал УРСС, 2003. — С. 162.

¹⁸ *Пригожин Илья*. Детерминизма нет ни в обществе, ни в природе (2000 г.). — Сайт «Futura.ru» — <http://www.futura.ru/index.php3?idart=122>.

¹⁹ *Hobsbawm Eric*. The last of the utopian projects // The Guardian. — 2005. — 09 March.

²⁰ *Зиновьев А. А.* Гибель русского коммунизма. — М.: ЗАО Изд-во «Центр-полиграф», 2001. — С. 210—211.

²¹ *Зиновьев А. А.* Русская трагедия. Гибель утопии. — М.: Эксмо, 2003. — С. 365.

²² *Иноземцев В. Л.* На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия — М.: ЗАО «Издательство Экономика», 2003. — С. 399, 418—419.

²³ *Иноземцев В. Л.* «Вечные ценности» в меняющемся мире Демократия и гражданское общество в новом столетии // Свободная мысль — XXI. — 2001. — №8. — С. 58, 60.

²⁴ *Бауман Зигмунт.* Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Логос, 2002. — С. 54—55.

²⁵ *Цит. за: Ayen Xavi.* Bush quiere apoderarse del mundo // La Vanguardia. — 2003. — 18 junio.